

ПОЛТАВСЬКІ АРХІЄРЕЇ ТА ШКІЛЬНЕ ЖИТТЯ ЄПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. церковні школи відігравали помітну роль у системі початкової освіти Полтавської єпархії. Школи сприяли підвищенню грамотності населення, відповідали його духовним потребам, забезпечували розв'язання загальноосвітніх та релігійно-виховних завдань. Успіх справи залежав від єпархіального архієрея (владики). Не зважаючи на значні труднощі, діяльність православних архієреїв Полтавської єпархії Олександра (Павловича), Іоанна (Петіна), Іларіона (Юшенова), Іоанна (Смирнова) забезпечила стабільний освітній і виховний розвиток Полтавської єпархії.

Ключові слова: Полтавська єпархія, архієреї, церковнопарафіяльні школи, освіта, виховання, «Полтавские єпархиальные ведомости», єпархіальний спостерігач.

THE ARCHBISHOPS OF POLTAVA AND THE SCHOOL LIFE OF THE DIOCESE AT THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

At the end of the 19th – at the beginning of the 20th century church schools played a prominent role in the primary education system of the Poltava Diocese. Schools contributed to increasing the population's literacy, met their spiritual needs, and provided solutions to general educational and religious-educational tasks. The success of the case depended on the diocesan bishop (lord). Despite the significant difficulties, the activities of the Orthodox bishops of the Poltava Diocese, Oleksandr (Pavlovych), Ioann (Petin), Hilarion (Yushenov), and Ioann (Smirnov), ensured the stable educational and educational development of the Poltava Diocese.

Keywords: Poltava Diocese, bishops, parish schools, education, upbringing, «Poltavskiye yeparkhial'nyye vedomosti», diocesan observer.

Історія українського народу тісно пов'язана з Православною Церквою. Важко переоцінити її тисячолітній внесок у формування ментальності народу. Одним із основних напрямків культурницької діяльності Православної Церкви в Україні була її освітня діяльність. Вона виявлялася передусім у створенні великої кількості освітніх закладів. Саме школи граматики, церковнопарафіяльні, бурси та духовні семінарії свого часу відкрили шлях у світ знань для більшості українців. Ці перші навчальні заклади формували й церковний соціум, в якому учні розвивались як християнські особистості. Тривалий період церковнопарафіяльні школи були майже єдиною формою навчання для дітей

незаможних, переважно сільських, верств населення, яке традиційно здійснювалося Православною Церквою.

Відтак досвід практичного використання в них принципів морально-етичного, фізичного, трудового навчання і виховання викликає інтерес до діяльності церковнопарафіяльних шкіл на сучасному етапі розвитку історичної і педагогічної науки, поза як із відокремленням Церкви від школи був втрачений і спадок православної педагогіки, а нині він потребує якісно нового осмислення.

Протягом усього ХІХ ст. неписьменність народу залишалась однією з головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і зокрема України. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Священний Синод розробив та видав цілу низку указів і положень, які стосувалися розвитку початкової освіти, залучивши до цієї справи православне духовенство. У 1864 р. були розроблені та видані «Положення про початкові народні училища». У 1884 р. – особливі «Правила про церковнопарафіяльні школи», до яких Синодом у 1886 р. було внесено доповнення спеціальними постановами «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл». У 1896 році було опубліковано «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного сповідання».

Деякі аспекти зазначеної теми були висвітлені в дослідженнях українських істориків Ірини Петренко (Петренко І.М., 2008, 161 с.) та Володимира Перерви (Перерва В.С., Петренко І.М., 2020, 692 с.). Метою даної студії є з'ясувати роль полтавських архієреїв у шкільному житті єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

На єпархіальному рівні церковні школи підпорядковувалися місцевому архієрею. Розвиток будь-якої галузі церковного життя єпархії залежить від особистості архієрея і його благословення. Нахили та інтереси полтавських ієрархів нерідко ставали визначальними у цьому сенсі, і яскраво позначалися на амплітуді зростання та спаду шкільної справи.

У 1860 р. на полтавську єпископську кафедру призначили Преосвященного

Олександра (Павловича), уродженця Черкащини. Слід в історії він залишив як настоятель Соловецького монастиря, що організував оборону цієї обителі від англійських інтервентів. Прибувши до Полтави, архіпастир, який свого часу навчався у сільській ЦПШ, енергійно взявся організовувати такі школи в містах і селах Полтавщини. Після скасування кріпацтва в 1861 р. ставлення вчорашніх підневільних селян до освіти дещо змінилося: у них виникла потужна мотивація до навчання своїх дітей, і Полтавська єпархія поступово почала наповнюватися церковнопарафіяльними школами (далі – ЦПШ).

Освітню справу активно продовжив єпископ (з 1878 р. – архієпископ) Іоанн (Петін). Він приїхав до Полтави у 1862 р. і чверть століття прослужив полтавським архіпастирем – до 1887 р. Архієрей чимало опікувався освітою духовенства (за його архієрейства споруджено нові приміщення для Полтавської духовної семінарії, чоловічого духовного училища) і мирян (кількість ЦПШ помітно зростає). З 1864 р. з благословення владики почали видаватися «ПЕВ» (далі – ПЕВ), які на своїх шпальтах регулярно висвітлювали питання розвитку церковно-шкільної справи в єпархії (ПЕВ, 1864, № 2. С. 12-16; № 5. С. 64-65; № 6. С. 79). В середині 60-х рр. XIX ст. на сторінках часопису друкувалася статистика зростання кількості ЦПШ, оприлюднювалися «приговори» (угоди) мирян щодо матеріального забезпечення ЦПШ Полтавщини, публікувалися архіпастирські подяки, подавалася інформація про нагороди священників за успіхи у шкільній справі.

Так, у єпархіальному часописі 1864 р. № 9 повідомлялося про нагородження набедреником священника с. Никонівка Григорія Суботіна за відкриття ЦПШ у власному будинку (ПЕВ, 1864, № 9. С. 126.), у № 10. Цього ж року оголошено подяку священнику с. Самовинці Зіньківського повіту Михайлу Орді «за старанну безоплатну працю з навчання парафіяльних дітей у школі, поміщеній ним протягом трьох років у своєму будинку»; священнику с. Білоусівка Переяславського повіту «за старанну працю з навчання сільсько-парафіяльних дітей у церковноприходській школі та за піклування його про благоустрій цієї школи» (ПЕВ, 1864, № 20. С. 393). Такої інформації в єпархіальному часопису було чимало.

Архієрей Іоанн (Петін) навіть запропонував, щоб за відкриття ЦПШ священнику пробачали деякі його дрібні провини. Наприклад, того ж таки 1864 р. священнику с. Харитонівка Михайлу Волкову архієрей оголосив подяку за відкриття ЦПШ,

вказавши у «ПЕВ», що «вчинок священника Волкова, за який він штрафований на користь піклування 15-ма рублями, забутий для того, щоб випадок цей не значився більше в послужному списку» (ПЕВ., 1864, № 9. С. 126). У подяках зазначалося, що на подальші старання священників у церковнопарафіяльних школах «буде свого часу звернена належна увага» (ПЕВ, 1864, № 10. С. 148). Архієрей не забував своїх обіцянок: згодом деяких особливо ревних діячів церковно-шкільної освіти представив до нагородження Св. Синодом – вищим владним органом Руської Православної Церкви. Так, у № 20 часопису за 1864 р. читаємо про одного з таких шкільних ентузіастів, який справу освіти дітей поставив на своєрідний «сімейний підряд» і отримав синодальну відзнаку (ПЕВ, 1864, № 20. С. 369).

Такі заохочення сприяли тому, що в Полтавській єпархії кількість ЦПШ продовжувала зростати.

У 70-х рр. ХІХ ст. церковно-шкільну справу очікував спад. На Полтавщині з'являється чимало земських і міністерських шкіл, які були порівняно краще матеріально забезпечені і почали активно витісняти бідніші ЦПШ із освітньої сфери. Нерідко світські навчальні заклади просто поглинали церковні школи, приєднуючи їх разом з учнями до свого складу. Відповідно у «ПЕВ» публікації на церковно-шкільну тематику стають рідкістю, натомість оприлюднюються відомості про зростання кількості закладів державної та земської освіти.

На межі 70-80-х рр.. церковно-шкільна тематика повертається із небуття, і перед владикою Іоанном (Петіним) відкривається простір для відродження освітньої діяльності. Він благословляє публікацію проповідей, що закликають мирян Полтавщини звернути увагу на освіту своїх дітей і називають її «найважливішим предметом» (ПЕВ, 1870, № 9. С. 333). Колишні кріпаки Полтавщини саме закінчують сплачувати викупні платежі і з «тимчасовозобов'язаних» перетворюються на вільних мешканців. Тож у багатьох із них виникає бажання навчати своїх спадкоємців, які вже остаточно могли покінчити із селянським способом життя і стати міщанами, купцями, військовими, студентами тощо.

У 1882 р. держава розпочинає серйозну фінансову підтримку ЦПШ, а два роки потому ухвалюються «Правила для церковнопарафіяльних шкіл», що на певний час

стають своєрідною конституцією церковного шкільництва.

Полтавщина також набирала обертів у відродженні ЦПШ.

На той час полтавський Архієрей Іоанн (Петін) був хворим і не міг, як вимагалось, очолювати шкільну справу. Йому на допомогу призначили поважного за віком, але надзвичайно енергійного і працьовитого вікарія – єпископа Прилуцького Іларіона (Юшенова), який з 1887 р. став єпископом Полтавським. Владику Іларіона «полтавці сердечно полюбили за його пастирсько-батьківську простоту і доброту, благолепне та благоговійне священнослужіння та вчительність» (ПЕВ, 1886, № 16. С. 571).

Цей Архієрей створив справжнє шкільне диво – за його довготривале архіпастирство (1887-1904 рр.) Полтавська єпархія з відстаючих перетворилася в одного з лідерів церковного шкільництва. «Тисяча з надлишком церковних шкіл і особливо жіночі школи покликані до буття і зведені до можливого благоустрою головним чином невпинними зусиллями архіпастиря» (ПЕВ, 1905, № 12. С. 252), – писали сучасники.

Відразу по прийнятті «Правил» 1884 р. новопризначений архієрей почав цілеспрямовано сприяти поширенню у «ПЕВ» інформації про користь освіти і активно проповідувати цю ідею під час архіпастирських візитів до парафій.

Архієрей, наслідуючи свого попередника, часто висловлював подяки у єпархіальній пресі священникам і причетникам за відкриття ЦПШ та турботу про них. А їх відкривалося чимало – значною була й кількість подяк. Так, у 1889 р. протоієрей Свято-Духівського собору м. Ромни Олексій Єльчуков повідомив, що в 1888 році в його парафії відкрита ЦПШ на церковні кошти, у якій уже навчаються 30 школярів. Закономчителем школи призначили місцевого диякона Іоанна Григоренко, а псаломщик Григорій Орловський викладав церковний спів і світські дисципліни. Архієрей Іларіон (Юшенов) відгукнувся на це повідомлення схвальною резолюцією: «Закликаю благословення Боже на відкриту школу; пойменовані в рапорті особи затверджуються на посадах під головним наглядом та керівництвом протоієрея Єльчукова» (ПЕВ, 1887, № 1-2. С. 33). У цьому ж номері часопису Архієрей благословив відкриття ще кількох ЦПШ: у містечку Драбів, селах Велика Абазівка,

Хорошки, Ряшки тощо. Таким чином, 80-ті роки XIX ст. виявилися, образно кажучи, досить врожайними на нові церковні школи.

Архієрей регулярно об'їжджав єпархію і завжди цікавився, чи діє при церкві школа. В єпархіальному часопису публікували звіти про такі поїздки. Називалися вони здебільшого «Журналами обозрения церквей», але «шкільної» інформації у звітах аж ніяк не менше, ніж повідомлень про храми.

У 1895 р. Архієрей оглядав храми Кобеляцького повіту і практично всюди відвідував ЦПШ. У опублікованому щоденнику подорожі розповідається, що в Кобеляках у Хрестовоздвиженській парафії Архієрей побачив «багатолюдну» ЦПШ, де діти непогано відповідали на запитання («Але дуже видно механічне заучування»), а в Успенській парафії повітового центру священик Бодринський відкрив «Дуже хорошу церковну школу, в якій до 30 хлопчиків і дівчаток, відповідали добре» (ПЕВ, 1895, № 14. С. 476). У Преображенській парафії міста в ЦПШ навчалось 32 учні, навчання проходило добре значною мірою завдяки новій вчительці Падалкіній (ПЕВ, 1895, № 14. С. 476). Архієрей шкодував, що в парафії припинилися позабогослужбові співбесіди, чому сприяла гарна бібліотека при церкві.

Відтак Архієрей почав об'їжджати парафії, де так само не оминув своєю увагою школи. При цьому владиці показували всі ЦПШ, а не тільки найкращі. У с. Бродщині Преосвященний Іларіон подякував місцевому диякону Забарному за старання у церковній освіті, а от у с. Дашкові Хутори «вчення йде не цілком успішно через брак досвідченого вчителя» (ПЕВ, 1895, № 14. С. 478). У с. Китайгород владиці показали відразу три ЦПШ, у яких також не було професійних учителів, а «навчають найкращі учні церковнопарафіяльної школи» (ПЕВ, 1895, № 14. С. 480). Але школи користувалися авторитетом у населення і були багатолюдними – навіть у школі грамоти навчалось 45 дітей, що для шкіл такого типу було не характерно.

У м. Царичанка Архієрей побачив, що настоятель Свято-Миколаївського храму Георгій Зерніцький відкрив ЦПШ за р. Оріллю – ближче до осель мирян, що цілком виправдало себе – у школі під час архієрейського візиту навчалось 80 школярів. А про шкільну бібліотеку Архієрей сказав, що вона «найкраща з бачених мною» (ПЕВ,

1895, № 14. С. 481). Архієрей дав указівку Полтавській єпархіальній училищній раді особливо підтримати цей заклад. Сподобалася Преосвященному і ЦПШ при Успенському храмі. «Взагалі, у Китайгороді та Царичанці храми, духовенство, народ та школи залишили втішне враження», – записано в архієрейському журналі (ПЕВ, 1895, № 14. С. 483).

В с. Андріївка учні «гарно відповідали» на запитання владики, у Нових Санжарах Преосвященний «втішився був учнями трьох церковнопарафіяльних шкіл, котрі зібралися; всі запитані відповідали дуже добре; співають також добре. Дві вчительки Онищенко, які закінчили курс гімназії з медалями, дуже здатні і ведуть свою справу з любов'ю» (ПЕВ, 1895, № 14. С. 487).

У щоденниках архієрейських подорожей важко відшукати формальні записи. Архієрей вникав у тонкощі шкільного життя і жваво цікавився різними його проблемами.

Окрім щоденників, де опис перебування в кожній школі обмежувався лаконічною статтею, «ПЕВ» публікували і розгорнуті репортажі про довготривале перебування архієрея у тій чи іншій ЦПШ. Так, 13 вересня 1896 р. «назавжди залишиться пам'ятним» для церковнопарафіяльної школи при Борисо-Глібській парафії м. Переяслава, оскільки саме сюди, незважаючи на поважні 72 роки, завітав енергійний архіпастир. Його зустрічало місцеве начальство ЦПШ (повітовий ревізор, голова Переяславського повітового відділення єпархіальної училищної ради тощо), вчителі і школярі. Владиці відрекомендували педагогів – Ольгу Богацьку (дружину священика, випускницю жіночої прогімназії) та доньку підполковника Наталю Карманову. Затим Архієрей оглянув школу – дві просторі затишні кімнати, добре умебльовані та прикрашені іконами і лампадами. Дівчатка-учениці зразкової школи були одягнуті в учнівську форму – «коричневі сукні з білими комірами» (ПЕВ, 1896, № 29. С. 874). «Все це справило на владику приємне враження, про що він одразу не преминув помітити» (ПЕВ, 1896, № 29. С. 874). Дійсно, переяславська ЦПШ помітно вирізнялася з-поміж інших.

Архієрей у властивій йому манері взявся проводити імпровізований іспит із Закону Божого і залишився задоволеним: «Діти відповідали вільно, спокійно та

розумно; відповіді були осмислені, тверді та впевнені. Владиці особливо сподобалося, що діти відповідали весело і з радістю, без жодного збентеження і боязкості, такої властивої дітям, коли їм доводиться відповідати вперше високопоставленим особам». З іншого боку, «звернення до них владики було виконано такої серцевої простоти, лагідності та кохання, що у багатьох присутніх у школі від надміру почуттів весь час стояли сльози» (ПЕВ, 1896, № 29. С. 875).

Архієрей екзаменував учениць не тільки із Закону Божого, а й з церковнослов'янської та російської мов і був задоволений відповідями. Також архієрею дуже сподобалася виставка рукодільних робіт, виготовлених школярками, – вишивок, в'язання, шиття, чеканки тощо. Загалом школа перебувала у зразковому стані і не отримала жодного зауваження архіпастиря – так таланило далеко не всім ЦПШ.

Як уже зазначалося, архієрей Іларіон під час своїх «поширених» архіпастирських візитів до ЦПШ особисто приймав іспити та «в нагороду і заохочення дарував дітям книжечки, хрестики, іконки, учням, котрі більше встигли в навчанні, були видані нагороди і від ради школи – «Євангеліє» (ПЕВ, 1886, № 16. С. 571). Часом архієрей був присутній як почесний гість на відкритті церковних шкіл, за звичай високорозрядних. Так, саме він освячував церковно-учительську школу на полі Полтавської битви та двокласну жіночу ЦПШ при Велико-Будищанському Свято-Троїцькому монастирі (ПЕВ, 1895, № 23. С. 1047).

У подальшому турботи Іларіона (Юшенова) про розвиток церковного шкільництва стосувалися різних галузей освітянської сфери. За відсутності педагогічних навчальних закладів основу вчительського корпусу становили церковнослужителі-псаломщики, освітній рівень яких бажав кращого. Архієрей «постановивши однією з головних цілей своєї складної архіпастирської діяльності виправлення членів нижчого кліру в єпархії та ухваливши покращити якісний склад псаломщиків» (ПЕВ, 1892, № 7. С. 288) запровадити «у довіреній йому єпархії особливі причетницькі класи чи нову спеціальну школу» (ПЕВ, 1892, № 7. С. 293), яка б готувала псаломщиків-педагогів. Його ініціатива зустріла підтримку і була втілена в життя – спочатку з благословення владики з'явилася причетницько-

вчительська школа в Лубнах, а згодом – церковно-вчительська школа у Полтаві.

Архієпископ, звісно, не міг особисто встигнути щороку оглядати всі парафії, а тому цим паралельно з ним займався ще й вікарій – єпископ Прилуцький Михаїл. Тобто школи не залишалися поза архієрейською увагою. У щоденнику архієрейських об'їздів вікарного владики Михаїла менше інформації про навчальні заклади, оскільки його більше цікавили храми та духовенство. У с. Жуки він звернув увагу на розп'яття у зріст людини, яке подарував місцевому храму імператор Петро I, а в Преображенській церкві с. Сорочинці його вразили «лики святих, цілком типові малороси, зображення пророка Даниїла – портрет самого будівельника» (ПЕВ, 1895, № 19. С. 849.) (храм збудував гетьман Данило Апостол – І.П.).

Утім, оглядаючи 1895 р. парафії Полтавського повіту, архієрей Михаїл також відвідував деякі ЦППШ і за прикладом Іларіона (Юшенова) брався екзаменувати дітей. Так, у с. Байрак він завітав до двох шкіл грамоти і занотував, що «Запитані мною учні та учениці молитви прочитали добре. Невеликий хор, співають хлопчики із земської школи та школи грамоти, бібліотека досить гарна» (ПЕВ, 1895, № 19. С. 844). У с. Василівка Архієрей спілкувався лише з одним школярем, і той проитав молитову «Отче наш» «дуже жваво» (ПЕВ, 1895, № 19. С. 846).

У Шишаках при церкві Різдва Христового «є шкілка грамоти. Займається паламар за відмовою псаломщика, який ніде не вчився. Запитані мною учні відповідали молитви погано, а зі священної історії не могли сказати найперших відомостей на кшталт того: як звали перших людей? У скільки днів створено світ? Ким він створений? Чому ми називаємося християнами?» (ПЕВ, 1895, № 19. С. 847). Такі повідомлення свідчать про те, що архієрей мав змогу скласти цілком об'єктивне враження про стан шкіл і рівень успішності учнів. У тих самих Шишаках він схвально відгукнувся про хор школярок при Преображенському храмі.

З 1896 р. з благословення керуючого Полтавською єпархією в ній з'явилася окрема посадова особа, котра мала контролювати роботу ЦППШ, – єпархіальний спостерігач. Обов'язки останнього понад півтора десятиліття виконував Іустин Ольшевський. За умов, коли Архієрей Іларіон (Юшенов) через похилий вік не мав змоги багато подорожувати, поява такого помічника була дуже доречною.

Звіти Ольшевського вирізнялися ґрунтовністю і детальністю. Їх подавали на розгляд Полтавському владиці, а той на полях залишав чимало резолюцій, які ставали керівництвом до дії для церковно-шкільної адміністрації. Наприклад, у 1896 р. єпархіальний спостерігач оглянув ЦПШ Полтавського повіту і надіслав звіт про свою поїздку святителю Іларіону. Владика, у свою чергу, наклав на документі чимало резолюцій і відгуків, які яскраво свідчать про його інтерес до розвитку шкільної справи в єпархії.

Архієрейські нотатки на полях мали різний характер – і схвальний, і невдоволений. Так, о. Іустин Ольшевський прибув у ЦПШ с. Івонченці, але, не дочекавшись учителя ні о 9-й, ні о 10-й ранку, поїхав далі. Учні з'явилися вже після появи ревізора, і о. Іустин залишився невдоволеним їхніми відповідями: «Знання учнів з усіх предметів дуже погані» (ПЕВ, 1896, № 20. С. 623).

Між тим отцю Іустину сподобалися ЦПШ у с. Жуки і на хуторі, приписаному до с. Байрак. Одна з шкіл існувала за рахунок поміщика Гунька, який спорудив для неї приміщення, купував необхідне приладдя і забезпечував опалення. Архієрей не обійшов увагою мецената «Рада висловить від мого імені особливу подяку пану Гуньку з викладанням благословення Божого» (ПЕВ, 1896, № 20. С. 628). У с. Велика Рудка успіхи учнів були більш ніж скромними, але вчитель-псаломщик «всю неуспішність пояснює нездатністю, несправністю та непослухом учнів» (ПЕВ, 1896, № 20. С. 631). Протоієрей не осудив невдахи-вчителя, але резолюція архієрея була безапеляційною «Буде переміщений» » (ПЕВ, 1896, № 20. С. 631).

У містечку Диканька значних успіхів у шкільній справі досягнув місцевий диякон Житній. Особливо вражав створений ним церковний хор: «Тепер діти співають всю обідню на всі голоси і співають цілком задовільно, струнко, досить суверенно» (ПЕВ, 1896, № 20. С. 635).

В інших щоденниках єпархіального ревізора ЦПШ також чимало різноманітних зауважень і пропозицій керуючого архієрея. Деякі з його резолюцій свідчили про глибоку обізнаність шкільними справами. Так, о. Іустин Ольшевський у 1896 р. повідомив про успіхи у Свято-Миколаївській ЦПШ Лубен, де вчителювали «поважний старець, який любить дітей та школу» священник Роман Новосельський і

псаломщик Іоанн Морашко, який віддає школі «не тільки працю, а іноді й кошти» (ПЕВ, 1896, № 7-8. С. 151-160). Архієрей відразу ж згадав у резолюції, що «вся школа є струнким хором», і зазначив, що педагогам «викладається благословення із внесенням у формуляр» (ПЕВ, 1896, № 7-8. С. 151).

Поряд із традиційними заохоченнями архієрей вдавався і до суворих застережень. Так, прочитавши у звіті отця Іустина (Ольшевського) про недбалість священика с. Круподеринці, який нерегулярно відвідує уроки, архіпастир зазначив:

«благочинний оголосить священику Базилевському зауваження із попередженням про більшу відповідальність», а стосовно священика с. Остапівка, який не з'явився на урок навіть під час ревізії, архієрей написав: «Оголосити через консисторію священикові Маркову, що за першої можливості на нього чекає переміщення кудись на друге місце» (ПЕВ, 1896, № 7-8. С. 163-166). (Керуючі єпархіями, які дбали про розвиток ЦПШ, часто застосовували механізм нагородження кращими парафіями священиків, які були шкільними активістами, і переведення на гірші парафії тих настоятелів, які вважали школу чимось другорядним, обтяжливим для себе. Такі виховні методи застосовував не тільки Архієрей Іларіон (Юшенів), але і, наприклад, Київський митрополит Арсеній (Москвін).) Деяким священикам Архієрей слушно радив докладати зусиль до шкільної роботи або ж висловлював своє розчарування, що чекав більшої любові і турботи про школу від того чи іншого священика (ПЕВ, 1896, № 7-8. С. 179).

Деякі резолюції архієрея були спрямовані на практичну допомогу певній ЦПШ. Так, о. Іустин Ольшевський зазначив у звіті, що соборна ЦПШ міста Лубни перебуває в холодній, темній і сирій сторожці, а неподалік школи є старий міський будинок, який після ремонту міг би стати пристойним приміщенням для ЦПШ. Архієрей напроти повідомлення зазначив: «Просити від мого імені міського голову» (ПЕВ, 1896, № 7-8. С. 150). Інші нотатки святителя мали характер узагальнюючих розпоряджень. Так, у звіті на зауваження єпархіального спостерігача щодо того, що діти читають невиразно або ж «з надто малоросійською говіркою», відповів так: «На виразність читання слід звертати увагу» (ПЕВ, 1896, № 7-8. С. 160).

Особливу увагу архієрей Іларіон (Юшенів) звертав на жіночі ЦПШ, число яких

у Полтавській єпархії помітно виділялося на тлі всієї Російської імперії. Саме він був «дбайливим начальником церковних шкіл та її скромним діячем» (ПЕВ, 1899, № 27. С. 955).

У історичних статтях єпархіального часопису змальовувалася багатогранна церковно-шкільна діяльність владики: він виступав на з'їздах педагогічних працівників Полтавщини, відвідував педагогічні курси та особисто давав відкриті уроки, бував на шкільних іспитах і обдаровував кращих учнів подарунками, узяв під особисту опіку ЦУШ на Шведській могилі й утримував студентів-сиріт.

Після смерті владики Іларіона (Юшенова), який багато зробив для полтавського шкільництва, наступні архієреї підтримували закладені ним традиції. «Як йшла справа церковно-шкільна в межах Полтавської єпархії протягом перших чотирьох п'ятиріч при Преосвященному Єпископі Іларіоні, так триває вона за наступника його, Преосвященнішого Єпископа Іоанна. Після Преосвященнішого Єпископа Іларіона Господь послав Полтавській єпархії Архіпастиря, навченого широким досвідом у справі навчально-виховній і, зокрема, у справі церковно-шкільній» – вказували дописувачі «ПЕВ» (ПЕВ, 1909, № 22-23. С. 976-977). Архієрей Іоанн (Смирнов), ще будучи протоієреєм, очолював Рязанську єпархіальну Училищну Раду і досяг на цій посаді значних успіхів, рязанський шкільний досвід вважався зразковим. Власне, призначення владики на Полтавську кафедру (1904-1910) не було випадковим.

Новий архіпастир, наслідуючи попередника, об'їздив Полтавщину, прагнучи особисто визначити, зокрема, і подальший розвиток церковнопарафіальної освіти. Так, упродовж 1904/1905 навчального року «Преосвященніший Іоанн, єпископ Полтавський і Переяславський, восени і влітку, при огляді церков і парафій, також відвідав церковнопарафіальні школи у таких повітах: Пирятинському, Прилуцькому, Переяславському, Золотоніському, Кременчуцькому, Зіньківському, Полтавському» (ПЕВ, 1906, № 26. С. 576).

Однак на початку ХХ ст. «ПЕВ» вже майже не друкували детальних звітів про відвідини ЦШШ полтавськими владиками, і кількість самих шкіл дещо скоротилася.

Підсумовуючи, зазначимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. церковні

школи відігравали помітну освітню і виховну роль, що видно на прикладі Полтавської губернії. Ці школи сприяли підвищенню грамотності населення, відповідали його духовним потребам, забезпечували розв'язання загальноосвітніх та релігійно-виховних завдань. Успіх справи залежав від єпархіального архієрея (владики), його організаторських здібностей, авторитету, поміркованості та кадрової політики. Не зважаючи на труднощі, діяльність православних архієреїв Полтавської єпархії Олександра (Павловича), Іоанна (Петіна), Іларіона (Юшенова), Іоанна (Смирнова) забезпечила стабільний розвиток Полтавської єпархії, зберегла і примножила її здобутки.

Список використаних джерел та літератури

1. Перерва В. С., Петренко І. М. Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2020. 692 с.
2. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 161 с.
3. Полтавские єпархиальные ведомости. 1864. № 2, 5, 6, 9, 10, 20.
4. Полтавские єпархиальные ведомости. 1886. № 16.
5. Полтавские єпархиальные ведомости. 1870. № 9.
6. Полтавские єпархиальные ведомости. 1887. № 1–2.
7. Полтавские єпархиальные ведомости. 1892. № 7.
8. Полтавские єпархиальные ведомости. 1895. № 14, 19, 23.
9. Полтавские єпархиальные ведомости. 1896. № 7–8, 20, 29.
10. Полтавские єпархиальные ведомости. 1899. № 27.
11. Полтавские єпархиальные ведомости. 1905. № 12.
12. Полтавские єпархиальные ведомости. 1906. № 26.
13. Полтавские єпархиальные ведомости. 1909. № 22–23.